

Middeleeuwse Girl Power

Met de tentoonstelling *Wijvenwereld. Een verrassende kijk op vrouwen in de late middeleeuwen*, sluit het Museum Kasteel Wijchen aan op een zeer recente en actuele ontwikkeling. Namelijk die van de positie, leefwereld en de kracht van vrouwen. Die vaak werden weggelaten uit de officiële geschiedschrijving. Het laatste decennium richt het modern historisch onderzoek zich in steeds sterkere mate op het leven van de vrouwen, o.a. in de préhistorie, maar vooral in de middeleeuwen. Hoe zag hun leven eruit?

De middeleeuwen: een donkere periode waarin geweld regeert en mannen de samenleving domineren. Vrouwen komen er amper aan te pas. Klopt dit beeld wel? Naar blijkt hadden Middeleeuwse vrouwen in de Lage Landen best veel rechten: ze dreven handel, verkondigden hun mening en drukten wel degelijk hun wil door. Deze 'wijven', het middeleeuwse woord voor 'vrouwen', bevolkten de stad en het platteland. Hun positie verschilde minder van de hedendaagse vrouw dan gedacht.

In samenwerking met *Het Gebroeders van Lymborch Huis* presenteert Museum Kasteel Wijchen de tentoonstelling *Wijvenwereld. Een verrassende kijk op vrouwen uit de late middeleeuwen*. Een tentoonstelling over de positie van de vrouw in de 15de eeuw, zowel arm als rijk. Uit miniaturen van getijdenboeken, archeologische vondsten, literatuur en archieven, insignes en andere bijzondere voorwerpen komt een verrassend beeld naar voren over de positie en leefwereld van vrouwen. Een beeld dat anders is dan het in de 19de eeuw gevormde gedachtegoed waarmee wij zijn opgegroeid. De schijnwerpers staan gericht op een wonderlijke 'wijvenwereld'!

Koningen, ridders, geestelijken: het lijkt soms wel of er in de middeleeuwen alleen maar mannen leefden. Natuurlijk: dé middeleeuwse vrouw bestaat niet. De middeleeuwse maatschappij kende een grote sociale ongelijkheid. Sommige vrouwen hadden - net als mannen - meer rechten dan anderen. Adellijke dames hadden een heel ander leven dan de boerinnen op het platteland of de burgers in een stad. Sommige vrouwen bezaten 'privileges' (letterlijk, uit het Latijn: 'privéwetten'); ze hadden dus andere/meer rechten.

Buitenlandse reizigers waren zelfs verbaasd over de grote rol die vrouwen in de Nederlandse en Vlaamse maatschappij bekleedden. Toen kapitein Alonso Vasquez de Lage Landen bezocht schreef hij; *"De vrouwen zijn in hun handelingen zoals mann. Ze doen niet enkel mee in de handel en beheer van hun zaak, huis en familie, maar werken ook als barbiers in kapperszaken. Ze helpen bij het scheren met zo'n nauwkeurigheid, reinheid en beheersing alsof ze het beroep zelf hebben uitgevonden, daar hun echtgenoten zich meestal in tavernen bevinden en ze hun problemen dus oplossen met meer geduld en tact dan de echtgenoten zelf"*¹.

De vrouwen helemaal onderaan de maatschappelijke ladder, de grootste groep, hadden het zwaarste leven. Maar over hun leven weten we het minst. Dit betekent natuurlijk niet dat deze vrouwen niet werkten. De armste vrouwen werkten waarschijnlijk het hardst van iedereen, maar omdat er zo weinig over ze bekend is, dachten latere – mannelijke – historici dat ze dus ook niet zoveel deden buitenshuis. Typisch een visie op de geschiedenis die de negentiende-eeuwse Victoriaanse maatschappijopvatting weerspiegelt. In het moderne geschiedenisonderwijs en historisch onderzoek wordt er heel anders over vrouwen in de geschiedenis lesgegeven, gedacht en geschreven.

Donkere middeleeuwen?²

De middeleeuwen: een gewelddadige wereld waarin mannen (koningen, ridders, geestelijken) het de hele tijd met elkaar aan de stok hadden? En waarin vrouwen alleen maar plichten en geen rechten

¹ Uit artikel "een land vol vrouwen/biografieportaal

² DH15juni22/boek Wijvenwereld

hadden? En de gewone mensen arm en ongezond waren en maar kort leefden als gevolg van ziektes en oorlogen? Een hele 'donkere' periode? Is dat eigenlijk wel zo?

Modern historisch onderzoek laat een heel ander beeld zien. Uit botonderzoek op oude begraafplaatsen blijkt bijvoorbeeld dat de mensen in de vroege middeleeuwen langer (lengte dijbeen) en gezonder (tanden) waren dan in de periode rond 1850. Later in de middeleeuwen verandert dit beeld eigenlijk niet. En dat vrouwen thuis op de kinderen pasten en niet buitenshuis werkten blijkt eerder de wens van negentiende-eeuwse Victoriaanse mannelijke historici dan dat het strookt met de middeleeuwse realiteit.

Uit onderzoek³ naar een skelet van een anonieme vrouw die leefde tussen 997 en 1162 n.Chr. hebben archeologen *lapis lazuli* op de tanden aangetroffen. De vrouw die leefde in een religieuze gemeenschap in het Noord-Duitse Dalheim, was tussen de 45 en 60 jaar oud toen ze stierf. De vondst duidt erop dat ze waarschijnlijk een vakkundige schilder was die hoogwaardige verluchtingen maakte bij religieuze teksten. Of ze werkte met het pigment om het voor anderen voor te bereiden. Je kunt ervan uitgaan dat er veel meer vrouwen waren die boeken kopieerden en verluchten. Of werkten bij de voorbereiding ervan. Veel vrouwelijke schrijvers ondertekenden hun werk niet – een teken van nederigheid. Gevolg is dat veel anonieme middeleeuwse manuscripten vandaag de dag aan mannen worden toegeschreven.

Dat Christine de Pizan rond 1400 haar eigen boeken schreef is misschien toch minder bijzonder dan - mannelijke - historici tot nu toe altijd gedacht hebben. Wie weet wat we nog meer vinden als we met en door de ogen van vrouwen naar de middeleeuwen kijken.

In hoeverre waren de middeleeuwen een mannenwereld?

Het zestiende-eeuwse huwelijksrecht bepaalde: 'den man es heere ende meester van sijne huysel, 't huwelijk gedurende'. Zodra een vrouw trouwde, stond ze voor veel juridische handelingen onder voogdij van haar echtgenoot. Een rechtsbepaling die tot 1956 van kracht bleef in Nederland, en tot 1958 in België!

De realiteit in de middeleeuwen was echter vaak anders, veel meer dan nu was het huwelijk een economische organisatie, waarin alle leden samenwerkten in het gezinsbedrijf. Uit de boekhouding van het wisselkantoor van Willem Ruweel uit Brugge blijkt bijvoorbeeld dat zijn vrouw Margriet van Ruuslede een vooraanstaande rol had: ze nam het dagelijkse beheer en de boekhouding van de zaak op zich, terwijl haar man de contacten buitenshuis deed.

Binnen het gezin werkten dochters, echtgenotes en weduwen mee (of soms zelfstandig) in het ambacht van een mannelijke verwant. Er bestond natuurlijk ook een grote groep vrouwen die niet beschikten over zo'n netwerk, en die toch een inkomen moesten zien te verdienen voor zichzelf (en hun gezin). Deze vrouwen werkten dan op jonge leeftijd als dienstmeisje en zochten later wek als loonwerkster. Anderen zochten hun heil in de informele markt, waar ze kleine hoeveelheden dagelijkse producten verkochten en hun diensten aanboden. Werkende vrouwen hadden niet allemaal dezelfde kansen, maar ze waren wel alomtegenwoordig.

Je kunt dus niet zeggen dat vrouwen in de late middeleeuwen in de schaduw van mannen leefden. Ondanks de ongelijke genderverhoudingen in de middeleeuwse samenleving namen vrouwen actief deel aan het publieke leven. Ze investeerden, (ver)kochten, bekritiseerden, procedeerden, scholden, rebelleerden, vaak samen met mannen of met hun gezin.

Niet alleen omwille van de historische correctheid moeten we vrouwen een plaats geven in de geschiedenis, maar ook omdat stereotiepe verhalen, zij het over uitsluitend gediensstige huisvrouwen, *femmes fatales* of over sprookjesprinsessen in torens, invloed hebben op de rol- en verwachtingspatronen die we zelf hanteren voor mannen en vrouwen vandaag.

³ <https://www.theatlantic.com/science/archive/2019/01/the-woman-with-lapis-lazuli-in-her-teeth/579760/>

Uit hernieuwd recent onderzoek van botten, circa 7000 jaar oud, opgegraven in Nederland blijkt dat de stevige botten die vanzelfsprekend van een man moesten zijn, van een vrouw blijken te zijn. De botten van de bovenarmen van deze vrouwen zijn nét zo sterk als die topsport roeisters nu! En onlangs is een rijk Vikinggraf van een belangrijke hoofdman opnieuw onderzocht: de botten bleken van een vrouw. Een strijdster!

De tentoonstelling

Binnen de tentoonstelling *Wijvenwereld* wordt speciaal aandacht gegeven aan 4 vrouwen: Christine de Pizan (1410) Hildegard van Bingen (12de eeuw) Margery van Kempe (1420) en Katlijne van Brussel uit Leuven (1430).

Daarnaast geeft het museum een ruime plaats aan zeer recente boeken: *Wijvenwereld, vrouwen in de middeleeuwse stad* (Jelle Hamers, Andrea Bardyn en Chanelle Delameillieure van de Universiteit van Leuven) en *Femina, een nieuwe geschiedenis van de Middeleeuwen via de vrouwen die daaruit zijn geschrap* (Janina Ramirez)

Ook laat het museum het bekende getijdenboek van Batenburg zien. Dat is uniek, want dit kleine maar fijne getijdenboek uit de omgeving van Wijchen is bijna nooit te zien. Van 19 november tot en met 8 januari 2023, 7 weken lang is het te bewonderen in een apart gedeelte van de tentoonstelling. Getijdenboeken werden vaak door vrouwen 'geregisseerd en opgedragen', ook betaald en soms van commentaar voorzien. Het bijzondere van het getijdenboek van Batenburg is dat bewezen is dat het boek steeds via de vrouwelijke lijn is overgeleverd én voorzien is van aantekeningen van een vrouw. Naast dit Batenburgs getijdenboek zijn er nog meer bijzondere dingen te zien: een prachtige selectie Middeleeuwse (pelgrim)insignes uit de collectie van de fam. Van Beuningen.

Middeleeuwse Insignes

Een insigne is een middeleeuws draagteken, een speld of hanger. Button zouden we nu zeggen. Het materiaal van de insignes bestaat meestal uit een legering van lood en tin. Vooral in de 14de en 15de eeuw werden deze insignes veel gemaakt en veel gedragen. Opgespeld, opgenaaid of hangend. Mensen van alle rangen en standen droegen goedkope of kostbare spelden en hangers, waaraan door de drager een meerwaarde werd toegekend. Status, zoals nu ook nog.

In de middeleeuwen was het echter niet alleen imago maar ook had het insigne een oude amuletfunctie, nog uit 'heidense tijden' afkomstig. Om kwaad te weren of om geluk te vragen. Het was de christelijke kerk nog niet gelukt om dit bijgeloof weg te krijgen. Dat gebeurt pas tegen het einde van de 15de eeuw.

Je zou kunnen zeggen dat het een soort identiteit 'markers' waren. Insignes zijn beeldtaal, veel mensen konden niet (goed) lezen, beeldtaal was normaal en belangrijk voor de communicatie. Te vergelijken met de social media van nu, zoals Facebook en Instagram: je kon profiel geven aan jezelf naar buiten toe, naar anderen. Je liet zien wie je was en waar je bij wilde horen.

De westerse beeldtaal is gebaseerd op drie tradities: De klassiek wereldse, de bijbels- religieuze en de volkscultuur met bijgeloof en amuletfunctie. Vaak lopen deze drie tradities door elkaar heen. De insignes zijn niet alleen maar 'heilig en religieus' of 'profaan en seksueel', maar vertellen vaak een verhaal. Een ambacht, een pelgrimsreis, een aanbidding, de liefde, geloof in bescherming en geluk. Ook laten de insignes een sterk gevoel voor humor zien, zoals een molenaar met muilnier op de trap van de molen, of een man met hond die staat te kijken naar een vriend paartje. Dat het seksuele en het devote samen konden gaan, zien we bijv. in de insignes van Maria in een vorm die dezelfde is als die van een grote vulva.

Vanaf circa 1350 tot 1475 moeten er heel veel insignes geweest zijn: uit bijv. vondsten uit Nieuwlande en Reimerswaal in Zeeland, maar ook uit London en Parijs blijkt dat waarschijnlijk bijna iedereen, vooral in de steden en stadjes, meerdere insignes bezat. Mensen maakten ook zelf insignes. De

legeringen van de insignes verschilden dan ook enorm: er werd van alles mee gesmolten. Het waren hergebruikte materialen. Een bekend voorbeeld speelt in Amersfoort, wat een pelgrimsoord van Maria was omdat een jongeman een insigne van Maria probeerde om te smelten voor hergebruik, maar dat lukte niet, telkens kwam er toch weer een Maria uit. Een wonder! Insignes zagen er destijds anders uit dan nu. Toen ze gedragen werden in de 14de en 15de eeuw waren ze zilverachtig en glimmend.

De erotische insignes

Er zijn veel insignes met nogal duidelijke seksuele thema's. Je kunt ze bijna pornografisch noemen. Fascinerend maar ook verbazingwekkend: het is nauwelijks voor te stellen dat eerbare middeleeuwse burgers laconiek met hangers en broches met mannelijke en vrouwelijke geslachtsdelen rondliepen. Toch gebeurde dat. Deze insignes zijn gewoon bij en tussen de religieuze insignes gevonden. Voor een middeleeuwer was dit de gewoonste zaak van de wereld; vulva's vermomd als pelgrim, vulva die op een draagbaar wordt rondgedragen, keurig geklede dame die een als fallus geklede pelgrim een kroon opzet en nog vele anderen.

Alle insignes hebben behalve een functie als imagosieraard vooral een magische functie: geluk brengen en het kwade weren! Ook humor speelde hier een grote rol, grappend en vrijelijk uitkomen voor het genot dat het seksuele spel ons geeft. Ook als amulet was de afbeelding belangrijk; immers de Romeinen droegen al openlijk fallushangers en applieken op hun kleding, voor kracht en vruchtbaarheid.

Een zinsnede uit Italië uit het einde van de 15de eeuw laat daar nog wat van zien: *"Het is toch zo dat afbeeldingen van het orgaan, dat de natuur ons heeft gegeven voor ons voortbestaan, als hanger om de nek moet worden gedragen of als insigne op de baret"* Onder invloed van de kerk werden de insignes na circa 1475 niet veel meer gemaakt en gedragen. In en na de Reformatie werden de insignes als onzedelijk en onwaardig beschouwd. Ook de negentiende-eeuwse historici hebben de erotische insignes laten verdwijnen. Weggemoffeld. Alsof ze nooit hebben bestaan. Geen echte kunst. De belangstelling voor en het onderzoek naar de insignes uit de late middeleeuwen bestaat pas enkele decennia. Dankzij de komst van de metaaldetector zijn er heel veel gevonden. Ze werden nogal eens verloren onderweg natuurlijk.

Hartelijk welkom bij WIJVENWERELD!

Robin Jansen

Projectleider tentoonstelling *Wijvenwereld. Een verrassende kijk op vrouwen in de late middeleeuwen.*